

DARIUSZ SZELAĞ (IA UW)

ZWIERZYNIEC SZAKRAŃSKI. ZAWIESZKI I PACIORKI ZOOMORFICZNE Z GROBÓW DZIECIĘCYCH NA STANOWISKU TELL RAD SHAQRAH (SYRIA)

Stanowisko Tell Rad Shaqrah położone w północno-wschodniej Syrii było badane w latach 1991-1995 przez polskich archeologów w ramach badań Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW. Wykopaliska te stanowiły część programu badań ratunkowych prowadzonych w związku z budową tamy na Chaburze na południe od Hassake'a Tell Rad Shaqrah był najdalej na północ wysuniętym punktem objętym tymi badaniami¹.

Mały tell (ok. 100 metrów średnicy, 10 m wysokości, ok. 305 m. n.p.m.) położony jest w dolinie Chaburu, na wschodnim brzegu rzeki, ok. 15 km na południowy-wschód od Hassake. Wykopaliska pozwoliły na odsłonięcie pozostałości małej osady miejskiej z okresu wczesnodynastycznego III, z 2 połowy III tysiąclecia p.n.e.; miejsce zasiedlone było także w okresie akadyjskim oraz po długiej przerwie, w epoce żelaza, w okresie nowoasyryjskim.

W czasie pięciu sezonów badań wykopaliskowych odkryto trzydzieści cztery pochówki². Większość grobów to pochówki dziecięce, tylko kilka to pochówki osób do-

rosłych³. Wyróżniono cztery główne typy grobów:

- 1) groby jamowe⁴
- 2) groby w obstawie ceglanej
- 3) groby w obstawie kamiennej⁵
- 4) pochówki niemowląt w naczyniach kuchennych, tzw. *kitchen ware*⁶.

Groby z Tell Rad Shaqrah zawierały zazwyczaj szkielet jednej osoby; tylko w przypadku grobów G 20 i G 33 mamy do czynienia z pochówkiem dwóch osób.

Wyposażenie grobowe było bardzo zróżnicowane, także w zależności od typu pochówku oraz wieku pochowanej osoby. W przypadku pochówków niemowląt w naczyniach typu *kitchen ware* (łącznie osiem przykładów) prawie w ogóle nie ma darów grobowych – tylko w jednym przypadku szkieletowi towarzyszył taki dar w postaci kościanej obrączki (G 24)⁷. W grobach osób dorosłych prawie zawsze znajdowano szpile z brązu z perforowaną nóżką (tzw. *toggle pins*), w jednym z grobów znaleziono brązowy nóż; poza tym groby te zawierały naczynia oraz zwykle niewielką liczbę paciorków.

¹ Pracami kierował prof. Piotr Bieliński z Instytutu Archeologii UW. Prace nad publikacją wykopalisk jeszcze trwają, dotychczas ukazało się kilka raportów wstępnych oraz artykułów na temat Tell Rad Shaqrah: P. BIELIŃSKI, *The First Campaign of Excavations on Tell Rad Shaqrah (Hasake Southern Dam Basin)*, PAM III (1991), Warsaw 1992, p. 77-85; *idem*, *Tell Rad Shaqrah 1992 – the Fifth Season of Explorations in Northeast Syria*, PAM IV (1992), Warsaw 1993, p. 119-127; *idem*, *Tell Rad Shaqrah 1993*, PAM V (1993), Warsaw 1994, p. 154-163; *idem*, *Tell Rad Shaqrah 1994*, PAM VI (1994), Warsaw 1995, p. 109-117; *idem*, *Tell Rad Shaqrah, Excavations 1995*, PAM VII (1995), Warsaw 1996, p. 160-170; M. DASZKIEWICZ, G. SCHNEIDER, *Chemical Composition of North-Mesopotamian Early Dynastic Period Ceramics from Tell Rad Shaqrah*, PAM VII (1995), Warsaw 1996, p. 171-176; R. KOLIŃSKI, *Tell Rad Shaqrah 1991-1995*, OrEx 1996/3, p. 67-69; A. REICHE, *Iron Age Pottery from Tell Rad Shaqrah (North-East Syria)*, in: *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia. Papers presented at the meetings of the international "table ronde" at Heidelberg (1995) and Nieborów (1997) and other contributions*, A. Hausleiter, A. Reiche eds [Altertumskunde des Vorderen Orients. Archäologische Studien zur Kultur und Geschichte des Alten Orients, Bd. 10], Münster 1999, p. 231-259

² W artykule przyjęto zasadę odwoływania się do numerów grobów (numeracja ciągła) z opracowywanego wspólnie z p. D. Bielińską rozdziału na ten temat, przeznaczonego do przyszłej pub-

likacji stanowiska. Numery te nie odpowiadają numerom grobów w dotychczas opublikowanych raportach. Z grobu oznaczonego jako G 29 zachowało się tylko jedno naczynie należące niegdyś do zastawy grobowej, trudno określić, czy chodzi o grób dziecka czy osoby dorosłej.

³ Groby osób dorosłych to groby G 1, G 2, G 3, G 4, G 6, G 7, pozostałe to groby dziecięce: G 5, G 8 - G 28, G 30 - G 34.

⁴ Do tego typu należą prawie wszystkie groby osób dorosłych, tylko G 7 to grób w obstawie ceglanej. Z kolei tylko jeden grób dziecięcy to pochówek jamowy (G5).

⁵ Trzy przykłady takich grobów z Tell Rad Shaqrah wydają się przynależeć do tej samej, pierwszej warstwy osadniczej okresu wczesnodynastycznego III, zob. P. BIELIŃSKI, *Tell Rad Shaqrah, Excavations 1995*, PAM VII (1995), Warsaw 1996, p. 167

⁶ O podobnych pochówkach na stanowisku Tell Abu Hafur, położonym ok. 15 km na północ od Hassake, badanym także przez polską ekspedycję zob. R. KOLIŃSKI, D. ŁAWECKA, *Report of Polish Excavations at Tell Abu Hafur, North Syria 1988-1989. Area A*, DaM 6, 1992, p. 201, zob. też tabelę (p. 204) z zestawieniem podobnych pochówków z terenu północnej Mezopotamii. Generalnie na temat pochówków w naczyniach zob. S. KULEMANN-OSSSEN, M. NOVÁK, *„Kubu und das „Kind im Topf“*, *Altorientalische Forschungen* 27, 2000, p. 121-131

⁷ Zjawisko zaobserwowane także na innych stanowiskach, zob. S. KULEMANN-OSSSEN, M. NOVÁK, *op. cit.*, p. 122-125

Najbardziej zróżnicowane i bogate było wyposażenie grobów dziecięcych. Znajdowano w nich naczynia, biżuterię z brązu, kamienia, muszli a także innych materiałów. Liczba naczyń oscyluje od 1 (m.in. G 8, 13, 15) do 8 (G 14). Biżuteria z brązu znajdowała się prawie wyłącznie w najbogatszych grobach w obstawie kamiennej (G 19 – dwa kolczyki, G 21 – m.in. dwie bransolety, dwa kolczyki). Biżuterię z brązu znaleziono także w dwóch grobach skrzynkowych (G 31 – szpila, G 33 – m.in. kolczyk/pierścionek z brązu). Warto zauważyć, że w bogato wyposażonym grobie G 20 (także w obstawie kamiennej) brak biżuterii z brązu, a zawieszki frytowa⁸ w kształcie koła, zdobioną geometrycznym wzorem, można chyba uznać za naśladownictwo podobnych, ale droższych wyrobów metalowych. Pozostałe ozdoby wykonane z różnorodnego materiału (m.in. ołów, muszla, fryta, wapień, karneol, ametyst) prezentują dużą różnorodność kształtów, od najprostszych cylindrycznych czy kulistych paciorków po wypracowaną zawieszki w kształcie byka o dwóch głowach⁹; w najbogatszych grobach znaleziono setki paciorków (np. G 19 – ponad czterysta paciorków).

W przypadku jednego z omawianych dalej grobów (G 19) ozdoby tworzyły w chwili znalezienia wyraźne grupy. Na tej podstawie można wydzielić ozdoby przyszyte niegdyś prawdopodobnie do ubrania, podobne ozdoby stanowiące niegdyś część 'paska', paciorki i zawieszki z naszyjnika, wreszcie paciorki tworzące bransoletki¹⁰. W grobie G 31 paciorki tworzyły mniej wyraźne skupiska wzdłuż tułowia, przy nadgarstkach oraz nad i pod czaszką.

Zawieszki i paciorki zoomorficzne pochodzą z grobów G 9, G 16, G 17, G 19, G 20, G 21 (zob. katalog) (Fig. 1). Ozdoby te wykonane są w przeważającej liczbie z muszli/macicy perłowej¹¹ (nr 2-6, 9-10, 13-15), pojawia się też kamień (nr 1, 8, 11-12) oraz fryta (nr 7 [prawdop.], 16). Z powodu schematyczności wykonania

części z nich nie zawsze możliwa jest identyfikacja przedstawionego zwierzęcia, tym niemniej zwraca uwagę różnorodność postaci zwierzęcych: od zwierząt lądowych, poprzez ptaki aż po ryby i płazy. Paciorki i zawieszki najczęściej mają poziomo przewiercone otwory, niewątpliwie służące do przymocowania/zawieszenia, tylko grupa kilku kamiennych figurek czworonogów (nr 8, 11, 12) posiada otwory przewiercone pionowo. Inną cechą charakterystyczną zawieszek w kształcie czworonogów są koncentryczne wgłębienia wycinane w muszli bądź kamieniu (często w postaci niewielkiego płytko wyciętego kręgu oraz bardzo małego, punktowego wręcz wgłębienia w środku) usytuowane w miejscu oczu oraz na tułowiu (Fig. 1. 1-2, 4, 15). Identyczne wgłębienia pojawiają się na podobnych zawieszkiach znalezionych na innych stanowiskach i to zarówno w przypadku zawieszek wykonanych z muszli (np. zawieszka w kształcie lwa z Tell Bi'a¹², zawieszka w kształcie baranka z Tell Chuera¹³), jak i z kamienia (np. amulet z Tell Brak w kształcie kaczkę, wykonany z alabastru, jeszcze ze śladami czarnego barwnika wpuszczonego we wgłębienia¹⁴, czy inny kamienny amulet też z Tell Brak w kształcie dwugłowego byka¹⁵). Pojawiające się czasami głębsze półkoliste wgłębienia, najczęściej umieszczone na tułowiu, mogły również być wypełnione barwnikiem bądź inkrustowane (Fig. 1. 6, 11-14). Niezależnie od techniki wykonania miały one niewątpliwie znaczenie ozdobne, być może chodziło tu znowu o naśladownictwo dość powszechnej praktyki inkrustacji droższych przedmiotów metalowych.

Znaleziska z samego Tell Rad Shaqrah (tzn. ułożenie paciorków i zawieszek przy szkielecie, groby G 19 i G 31) oraz analogie z innymi znaleziskami z terenu Mezopotamii¹⁶ pozwalają sądzić, że zawieszki stanowiły zwykle (obok paciorków) część naszyjników. Sugerowano też możliwość naszywania zawieszek na ubiór¹⁷ oraz wykorzystania zoomorficznych plaketek z muszli jako

⁸ O wyrobach z fryty z terenów Bliskiego Wschodu zob. H. EBELING, *Fritte*, RIA, Bd. III, Berlin-New York 1957-1971, p. 117-118

⁹ Opracowaniem tej zawieszki zajmuje się p. D. Bielińska.

¹⁰ P. BIELIŃSKI, *The First Campaign of Excavations on Tell Rad Shaqrah (Hasake Southern Dam Basin)*, PAM III, (1991), 1992, p. 85

¹¹ O rodzajach i wykorzystaniu muszli na Bliskim Wschodzie zob. m.in. A. von den DRIESCH, *Mollusken*, RIA, Bd. 8, 5/6 Lief., Berlin-New York 1995, p. 349-354, T.R. GENSHEIMER, *The Role of Shell in Mesopotamia: Evidence for Trade Exchange with Oman and the Indus Valley*, *Paléorient* 10/1, 1984, p. 65-73. O wyrobach z muszli oraz rodzajach muszli znalezionych w Tell Brak zob. D. OATES, J. OATES, H. McDONALD, *Excavations at Tell Brak, vol. 2: Nagar in the Third Millennium*, London 2001, p. 296-297

¹² E. STROMMINGER, K. KOHLMAYER, *Die Schichten des*

3. Jahrtausends v. Chr. im Zentralhügel E [Tell Bi'a/Tuttul - III], Saarbrücken 2000, fig. 53: 2 (zdjęcie), 65: 8 (rysunek)

¹³ A. MOORTGAT, U. MOORTGAT-CORRENS, *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Vorläufiger Bericht Über die siebente Grabungskampagne 1974*, Berlin 1976, fig. 24b

¹⁴ M.E.L. MALLOWAN, *Excavations at Brak and Chagar Bazar*, Iraq 9, 1947, p. 114, pl. XV:10. Oprócz kręgów są jeszcze małe nacięcia na tułowiu także wypełnione barwnikiem.

¹⁵ *Ibidem*, p. 115, pl. XV:14

¹⁶ Zob. np. B. MUSCHE, *Vorderasiatische Schmuck von den Anfängen bis zur Zeit der Achaemeniden (ca. 10.000-330 v. Chr.)* [Handbuch der Orientalistik, Abt. VII, Kunst und Archäologie, J. Stargardt ed., Bd. I, Der Alte Vorderorient], Leiden-New York-Köln 1992, p. 75, fig. 1 (Ur), 90, 8 (skarby z Tell Asmar); S. DUNHAM, *Beads for Babies*, ZA 83, 1993, p. 239 (groby dziecięce z Tell al-Raqa'i)

¹⁷ S. DUNHAM, *op.cit.*, p. 240

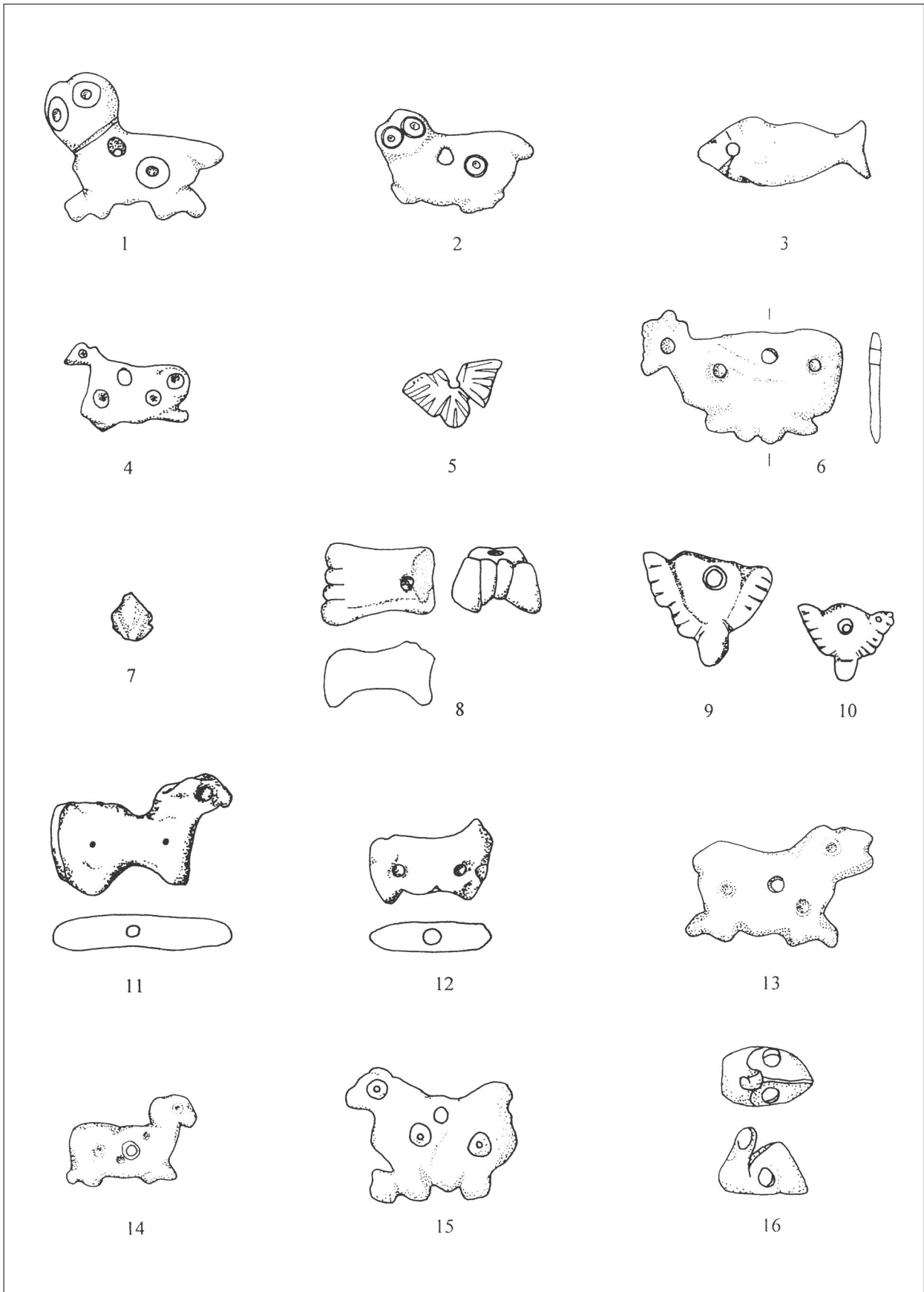

Fig.1. Zawieszki i paciorki zoomorficzne z Tell Rad Shaqrah (skala 1:1). Rys. M. Wagner

elementów inkrustacji¹⁸. W przypadku wapiennej figurki zwierzęcej z Tell Chuera z przewierconym pionowo otworem odkrywca zaproponował zastosowanie jej jako zwieźczenia szpili¹⁹. Podobne zawieszki z grobów z Tell Rad Shaqrah (nr 8, 11, 12 w katalogu, cf. **Fig. 1. 8, 11-12**) nie potwierdzają tej hipotezy, pochodzą bowiem z zamkniętych zespołów znalezisk, w których nie znaleziono żadnych szpil²⁰. Nie wykluczając całkowicie innych możliwych zastosowań zawieszek, w przypadku pochówków z Tell Rad Shaqrah należy przyjąć, że zawieszki tworzyły (razem z paciorkami różnych kształtów) naszyjniki.

Bezpośrednia funkcja zawieszek to tylko jedna strona zagadnienia; inna kwestia to ich ewentualne znaczenie symboliczno-magiczne. Paciorki i zawieszki w starożytności prawdopodobnie nie tylko miały za zadanie ozdabiać, wyrażać pozycję właściciela, świadczyć o jego bogactwie ale też mogły mieć jako amulety znaczenie magiczne, odstraszać złe moce, stąd m.in. znaleziska zawieszek w świątyniach i grobach²¹. Jedna funkcja nie wyklucza zresztą drugiej: mniej lub bardziej ozdobne w zależności od zamożności właściciela zawieszki czy paciorki mogły tak samo dobrze spełniać swe magiczne zadania.

Próba odpowiedzi na pytanie o symboliczną funkcję zawieszek i paciorków z grobów dziecięcych z terenu Mezopotamii została ostatnio podjęta przez S. Dunham. Jej wywody opierają się na materiale z trzech grobów dziecięcych z Tell al-Raqa'i z warstwy drugiej datowanej na połowę III tysiąclecia p.n.e.²² Dunham podkreśla, że jej rozważania bazują na podstawowym założeniu, że paciorki i zawieszki z grobów miały funkcję magiczną, i są pozostałościami takich praktyk. Teza ta, choć trudno ją dowieść, wydaje się być sensowna, jeśli weźmiemy pod uwagę to, co wiemy dzięki tekstom klinowym na temat wiary w demony, oraz na temat użycia amuletów i paciorków w zabiegach magicznych, w tym tyczących dzieci²³. Teksty poświadczające magiczne właściwości kamieni czy

ich użycie jako amuletów przytaczane przez Dunham pochodzą z I tysiąclecia p.n.e.²⁴ Porównania są utrudnione, bo nie znamy dokładnie odpowiedników nazw różnych kamieni pojawiających się w tekstach, poza tym inne ewentualne materialne świadectwa rytuałów (rośliny, węża itp., znane z tekstów zaklęć) nie przetrwały, zatem rozważania S. Dunham oparły się tylko na kształcie zawieszek i paciorków²⁵. Porównuje ona zawieszki i paciorki z grobów z Tell al-Raqa'i z przedstawieniami rozmaitych zwierząt i przedmiotów na plakietkach związanych z żeńskim demonem Lamasztu oraz z przedmiotami i zwierzętami wymienionymi w rytuałach dotyczących Lamasztu. Zarówno zabytki, jak i źródła pisane pochodzą z dużo późniejszego okresu, co zresztą autorka zauważa²⁶, podobnie jak fakt, że nie wszystkie znaleziska z grobów mają swe odpowiedniki w przedmiotach występujących w rytuałach związanych z Lamasztu i odwrotnie, nie wszystkie przedmioty z plakietek z Lamasztu są reprezentowane wśród znalezisk grobowych z Raqa'i²⁷.

Oczywiście oparcie się jedynie na kształtach paciorków i zawieszek niesie z sobą pewne niebezpieczeństwo. Można na podstawie późniejszych tekstów magicznych założyć, że w części przypadków przy odprawianiu obrzędów magicznych posługiwano się materiałami organicznymi (ewentualnie jako ekwiwalentami) lub wręcz tylko słowem. Oznaczałoby to, że zawieszki nie były niezbędnym składnikiem takich obrzędów, a to utrudniałoby wnioskowanie, jeśli brać pod uwagę tylko ich obecność, liczbę i kształt. Trzeba jednak przyznać, że analiza częstotliwości występowania i kształtu ozdób jest właściwie jedyną możliwą, warto więc ją podjąć.

Zawieszki i paciorki z Tell Rad Shaqrah mogą posłużyć tu za dobry materiał porównawczy, bowiem samo stanowisko znajduje się w niewielkiej odległości od Tell al-Raqa'i (ok. 3 km na północ) i było zasiedlone w tym samym czasie. Poza tym są one dobrym materiałem do

¹⁸ A. MOORTGAT, U. MOORTGAT-CORRENS, *op. cit.*, p. 61, fig. 24a (Einlage-Plättchen), p. 62, zob. też *En Syrie. Aux Origines de l'Écriture*, Bruxelles 1997, p. 255 (no. 284)

¹⁹ Zob. U. MOORTGAT-CORRENS, *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Vorläufige Berichte Über die neunte und zehnte Grabungskampagne 1982 und 1983*, Berlin 1988, p. 68-69, fig. 8

²⁰ Zob. też zawieszki kamienne z pionowo przewierconymi otworami z Tell al-Raqa'i, także pochodzące z grobów: H.H. CURVERS, G.M. SCHWARTZ, *Excavations at Tell al-Raqa'i: A small Rural Site of Early Urban Northern Mesopotamia*, AJA 94, 1990, p. 13, fig. 15

²¹ Zob. np. B. MUSCHE, *op. cit.*, p. 1-2. O takim zastosowaniu muszli i przedmiotów z muszli zob. A. von den DRIESCH, *op. cit.*, p. 351-354, T.R. GENSHEIMER, *op. cit.*, p. 67

²² S. DUNHAM, *op. cit.*, p. 237-238. Warstwa 2 jest określana jako 'post-Niniva 5' i była prawdopodobnie współczesna po-

czątkowi okresu wczesnodynastycznego III w południowej Mezopotamii. Grobów dziecięcych, bogato wyposażonych odkryto w Raqa'i więcej, łącznie w warstwach 2-4 dwadzieścia dziewięć. Trzeba tu zaznaczyć, że Dunham w swoim artykule omawia nie tylko zawieszki zoomorficzne, ale też zawieszki innych kształtów, którym tutaj nie poświęcono większej uwagi, pomija za to właściwie wśród zawieszek zoomorficznych (być może z powodów trudności w identyfikacji) kategorię czworonogów, zaznaczając tylko ich obecność i liczbę w wyposażeniu omawianych grobów.

²³ *Ibidem*, p. 251-2

²⁴ *Ibidem*, p. 237, 240, 252

²⁵ *Ibidem*, p. 241

²⁶ *Ibidem*, p. 245

²⁷ *Loc. cit.*

takich rozważań ze względu na kontekst (nie są to przypadkowe znaleziska, co więcej ich obecność w grobach zwiększa prawdopodobieństwo magicznego zastosowania) i ich liczbę. W niniejszym opracowaniu zajęto się tylko wybraną grupą zawieszek zoomorficznych z prostego powodu: stanowią one przeważającą część zawieszek z grobów dziecięcych z Tell Rad Shaqrah i, co więcej, wykazują pewne zbieżności z zawieszkami zoomorficznymi z Tell al-Raqa'i²⁸.

Jeśli założymy istnienie zabiegów magicznych dotyczących ochrony małych dzieci przed złymi mocami, to należy się spodziewać, po pierwsze, powszechnego występowania towarzyszących im zawieszek (trudno założyć, że jedno dzieci chciano uchronić od złego, a inne nie). Na ogólną liczbę dziewiętnastu pochówków dziecięcych z Tell Rad Shaqrah (pomijam tu pochówki niemowląt w naczyniach, którym zwykle nie towarzyszą dary grobowe)²⁹ zawieszki znajdują się jednak tylko w ośmiu³⁰. S. Dunham, jak już wspomniano, zajmuje się trzema wybranymi grobami, trudno więc stwierdzić, jak powszechne było występowanie zawieszek w grobach w Tell al-Raqa'i.

Można tu oczywiście wysunąć zastrzeżenie, o którym wzmiankowano wcześniej – zawieszki nie musiały być nieodzownym elementem wyposażenia grobów. Można sobie wyobrazić sytuację, w której dzieci mniej zamożnych rodziców chronione są od złego w inny sposób, przy użyciu jakichś ekwiwalentów, które mogły nie dotrzeć do naszych czasów. Analiza zawartości inwentarzy grobowych z Tell Rad Shaqrah nie wykazała jednak, aby istniała zależność między bogactwem wyposażenia (np. liczbą naczyń, obecnością biżuterii brązowej itp.) a obecnością czy liczbą zawieszek. Nie ma też przykładów wykonywania podobnych zawieszek z droższych lub tańszych materiałów, co mogłoby być dowodem na ich nieodzowność. W ogóle kwestia, czy materiał z jakiego wykonano zawieszki (kamień, macica perłowa) mógł mieć znaczenie jest bardzo problematyczna. A. Spykiet zajmowała się np. wykonanymi z muszli kółkami, najprawdopodobniej przytwarzanymi do pasków, znajduwanymi w pochówkach kobiet i dzieci w Mezopotamii

w III tys. i pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e.³¹, i zwracała uwagę na powiązania muszli z płodnością, w gruncie rzeczy pozostawiając jednak kwestię otwartą³². Obecność w jednym pochówku zawieszek z różnych materiałów wydaje się świadczyć w przypadku grobów z Tell Rad Shaqrah, że nie istniały ściśle przepisy czy zależności w tym względzie. Materiał nie był też 'zarezerwowany' dla poszczególnych kształtów: zawieszki w kształcie czworonogów mogą być kamienne lub wykonane z muszli, podobnie zawieszki w postaci ptaków.

Po drugie, można się chyba spodziewać pewnej powtarzalności występowania podobnych zawieszek w zestawach darów grobowych w poszczególnych pochówkach. Trudno wyśledzić takie zależności w zbiorze zabytków z Tell Rad Shaqrah. Najczęściej pojawiająca się kategoria – czworonóg (nr 2, 8, 11, 12) – swą liczebność zawdzięcza trudnościom w rozpoznaniu gatunku wyobrazonego zwierzęcia; jedyna lepiej rozpoznana kategoria w obrębie czworonogów to baranki (nr 4, 13?, 14?), a i tak w dwóch przypadkach identyfikacja ta jest niepewna, na dodatek przedstawienia te różnią się od siebie (Fig. 1. 4, 13-14). Poza czworonogami jedyna kategoria liczniej reprezentowana i dająca się dobrze rozpoznać w grupie zawieszek i paciorków zoomorficznych z Tell Rad Shaqrah to zawieszki w kształcie ptaków (orłów?) z rozpostartymi skrzydłami (nr 5, 9, 10). Poza tym mamy do czynienia z pojedynczymi przykładami jak lew(?) (nr 1), ryba (nr 3)³³, krowa (nr 6), żaba (nr 7), byk (nr 15), kaczka (nr 16). Ponieważ w grobie G 20 mamy do czynienia z dwoma pochowanymi osobami, wyraźniej wiadać, że pojedynczy 'zestaw' w tym przypadku składał się z zawieszki w kształcie ptaka z rozpostartymi skrzydłami, baranka (?) i innego czworonoga (nr 9-14). Pewne potwierdzenie tego dają zawieszki z grobu G 16, gdzie jednak oprócz ptaka i baranka mamy też rybę (nr 3-5). Z kolei jednak aż w czterech przypadkach w ogóle nie ma ptaka z rozpostartymi skrzydłami (G 9, 17, 19, 21) i to także tam, gdzie występuje tylko jedna zawieszka zoomorficzna (G 19). Zawieszka o tym kształcie nie stanowiła zatem niezbędnego składnika hipotetycznego zestawu grobowego.

²⁸ Zawieszki innych kształtów wykazują bardzo mało podobieństw. Z cytowanych przez S. Dunham przykładów kształtów zawieszek z Tell al-Raqa'i w grobach z Tell Rad Shaqrah znalazła się tylko fragmentarycznie zachowana zawieszka w kształcie półksiężycy (G 33), identyfikowana przez Dunham (zob. S. DUNHAM, *op. cit.*, p. 242, n. 21) jako łódź z protomami zwierzęcymi na dziobie i rufie.

²⁹ Zob. wyżej, p. 1

³⁰ Do wspomnianych wyżej grobów G 9, 16, 17, 19, 20, 21, trzeba dołączyć groby G 15 (bardzo zniszczona zawieszka antropomorficzna (?)) oraz G 33, zob. n. 28.

³¹ A. SPYKIEŃ, *Le rôle funéraire des ceintures à anneaux de coquille*, in: *Tablettes et Images aux pays de Sumer et d'Akkad. Mélanges offerts à Monsieur H. Linet*, Ö. Tunca, D. Deshelle eds, Liège 1996, p. 141-147. W jednym z grobów z Tell Rad Shaqrah (G 19) znaleziono takie kółka oraz muszle na wysokości pasa.

³² *Ibidem*, p. 147

³³ Zawieszki w kształcie ryby (i węża) z grobów w Tell al-Raqa'i próbuje Dunham wiązać z ikonografią bogini Ningirima, choć sama przyznaje, że niewiele o niej wiadomo, zob. S. DUNHAM, *Beads for Babies*, ZA 83, 1993, p. 251

Jeśli sugestie Dunham są słuszne, należałoby się spodziewać, jak już zaznaczono wyżej, że wśród zabytków ze stanowiska Tell Rad Shaqrah, położonego także nad Chaburem, w niewielkiej odległości od Raqa'i, znajdują się podobne amulety czy wręcz ich zestawy, jak w materiale z omawianego przez nią Tell al-Raqa'i. Tak nie jest. Generalnie liczba zawieszek w grobach z Shaqrah jest mniejsza (od 1 do 4)³⁴ przy rozpiętości od 3 do 11 w Raqa'i³⁵. Oprócz najbardziej powszechnej (ale zarazem i najbardziej ogólnej) kategorii czworonogów, w materiale z obu stanowisk powtarzają się tylko zawieszki w formie ptaków z rozpostartymi skrzydłami oraz ryby³⁶. W Tell Rad Shaqrah brak zupełnie zawieszek w formie naczynia, stopy, ptaka w profilu, psa, węża, a w Raqa'i lwa, żaby czy kaczkę; kwestia obecności krowy, barana czy byka pozostaje otwarta wobec niemożności ścisłego zidentyfikowania czworonogów z Raqa'i. Nie ma też zgodności w teoretycznych 'zestawach': ptak z rozpostartymi skrzydłami występuje w Tell Rad Shaqrah, jak już wspomniano, raz obok ryby i baranka (nr 4-6, G 16), drugi raz (podwójnie) obok baranka (?) oraz innego czworonoga (nr 9-14, G 20)³⁷, w Tell al-Raqa'i z kolei raz obok ryby oraz zawieszki antropomorficznej, w drugim przypadku zaś obok naczynia, ptaka z profilu oraz dwóch zawieszek w kształcie stopy czy też buta i sześciu zawieszek w kształcie czworonogów.

Przykład Raqa'i wskazuje także, że obecność zawieszki w kształcie ryby nie musiała iść w parze z występowaniem zawieszki w kształcie ptaka, itd. Przy porównaniu zabytków z obu stanowisk widać zatem wyraźnie, że różnice przeważają nad zgodnościami, zarówno w zakresie pojedynczych form, jak i (hipotetycznych co prawda) zestawów.

Zawieszki z Tell Rad Shaqrah i Tell al-Raqa'i znajdują analogie wśród zabytków z III tysiąclecia p.n.e. w całej północnej Mezopotamii i północnej Syrii oraz w południowej Mezopotamii, a nawet w Anatolii. Zawieszki z muszli, najpowszechniej wykorzystywanego materiału do wykonywania tego rodzaju ozdób na północy, podobne do tych z Tell Rad Shaqrah, pochodzą z wielu stanowisk, głównie z północnej Mezopotamii i Syrii. Pierwszą grupę stanowią najbliższe położone stanowiska nad Chaburem i w jego dorzeczu: Tell Atij (byk)³⁸, Tell Brak (koza³⁹, byk⁴⁰), Tell Abu Hafur⁴¹. Ważnym stanowiskiem z terenu północnej Mezopotamii jest Tell Chuera z kilkoma przykładami zawieszek (baranek⁴², ryba⁴³, krowa⁴⁴, ptak z rozpostartymi skrzydłami⁴⁵, gazela, jeleń, koza⁴⁶). Kolejną grupę tworzą stanowiska nad Eufratem: Habuba Kabira (ptak z rozpostartymi skrzydłami)⁴⁷, Tell Tawi (ptak z rozpostartymi skrzydłami)⁴⁸, Tell Bi'a (ptak z rozpostartymi skrzydłami)⁴⁹ i Mari (ryba, ptak z rozpostartymi skrzydłami, baranek, czworonóg⁵⁰, ptak z profilu⁵¹). Wreszcie ostatnia

³⁴ Tak przy założeniu, że w grobie 20, gdzie pochowano dwie osoby, mamy dwa zestawy po trzy zawieszki.

³⁵ Zob. S. DUNHAM, *op. cit.*, p. 253-257 – Appendix z wyliczeniem darów grobowych trzech omawianych grobów. Czworonogi z Tell al-Raqa'i to paciorek w kształcie czworonoga z podkurczonymi nogami (niedźwiedź) z kamienia (gips?) z grobu 42/96-35, dwa paciorki przedstawiające czworonogi z podkurczonymi nogami z miękkiego kamienia z tego samego grobu oraz niezidentyfikowane zwierzęce zawieszki z muszli (ten sam grób) i sześć fragmentów zwierzęcych paciorków z muszli z grobu 29/132-21.

³⁶ Trzeba zaznaczyć, że ryba z Tell Rad Shaqrah wygląda inaczej niż oba przykłady z Tell al-Raqa'i, zob. *ibidem*, fig. 1, 4

³⁷ Wyposażenie tego grobu stanowiła jeszcze fytowa zawieszka w kształcie koła z geometrycznym wzorem.

³⁸ M. FORTIN, *Rapport préliminaire sur la seconde campagne de fouilles à Tell Atij et la première à Tell Gudeda (automne 1987)*, Syria 67, 1990, fasc. 2, p. 240, fig. 21 (ATJ87.D13A15. B47)

³⁹ M.E.L. MALLOWAN, *op. cit.*, p. 115-116, pl. XV:20, identyfikacja zwierzęcia jako kozy niepewna; zabytek opisany jako element inkrustacji; charakterystyczne trzy koliste wgłębienia; datowanie – prawdopodobnie okres wczesnodynastyczny, ok. 2900 p.n.e.

⁴⁰ D. OATES, J. OATES, H. McDONALD, *op. cit.*, p. 296, fig. 317, byk z ludzką głową, charakterystyczne koliste nacięcia w miejscu oczu i na tułowiu, podkurczone nogi.

⁴¹ Zob. R. KOLIŃSKI, D. ŁAWECKA, *op. cit.*, p. 202, pl. 24: 12a, b, c, – zbyt zniszczone, żeby odtworzyć kształty, może poza zawieszka 12a, która zapewne przedstawiała ptaka z rozpostarty-

mi skrzydłami, zob. *ibidem*, p. 211.

⁴² Zob. A. MOORTGAT, U. MOORTGAT-CORRENS, *op. cit.*, p. 61, fig. 24b, p. 62, n. 58

⁴³ *Ibidem*, p. 61, fig. 24a

⁴⁴ *Ibidem*, p. 24, fig. 7

⁴⁵ Zob. W. ORTHMANN et al., *Asugrabungen in Tell Chuera in Nordost-Syrien. I. Vorbericht über die Grabungskampagnen 1986 bis 1992* [Vorderasiatische Forschungen der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung, Bd. 2], Saarbrücken 1995, p. 40, 43, fig. 22: 61a

⁴⁶ Trzy ostatnie przykłady zob. A. MOORTGAT, *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Vorläufiger Bericht über die zwiete Grabungskampagne 1959* [Schriften der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung, Heft 4], Wiesbaden 1960, fig. 40

⁴⁷ *Archeological Reports from the Tabqa Dam Project – Euphrates Valley, Syria*, D.N. Freedman ed. [AASOR 44], Cambridge Mass. 1979, p. 74-75, fig. 22

⁴⁸ I. KAMPSCHULTE, W. ORTHMANN, *Gräber des 3. Jahrtausends v. Chr. im syrischen Euphrattal. 1. Ausgrabungen bei Tawi 1975 und 1978*, Bonn 1984, p. 74 (tekst), pl. 30a: 12

⁴⁹ E. STROMMINGER, K. KOHLMAYER, *Tell Bi'a – Tutul-I. Die alorientalischen Bestattungen*, Saarbrücken 1998, pl. 125: 12

⁵⁰ Zob. A. PARROT, *Les Fouilles de Mari. Première campagne (hiver 1933-1934). Rapport préliminaire (second article)*, Syria 16, 1935, p. 127, fig. 10

⁵¹ Zob. *idem*, *Les temples d'Ishtar et de Ninni-zaza*, Paris 1967, p. 278, fig. 297, nr 2760 (zdjęcie), p. 279, fig. 298

analogia pochodzi z Ur (ryba)⁵² na południu Mezopotamii. Jeśli chodzi o zawieszki z innych materiałów to, żeby ograniczyć się do przykładów z północnej Mezopotamii, z Tell Rad Shaqrah, spoza kontekstu grobowego, pochodzi figurka wapienna w kształcie kozy, z koncentrycznymi nacięciami na tułowiu⁵³ oraz zawieszka w kształcie żaby widzianej od góry⁵⁴. Zawieszka podobna do tej w kształcie byka z Tell Atij (zob. wyżej), ale z marmuru, pochodzi z Tepe Gawra⁵⁵. Z Tell Abu Hafur pochodzi zawieszka z alabastru przedstawiająca owcę⁵⁶. W Tell Beydar znaleziono 'zawieszkę' w kształcie gryfa prawdopodobnie z kości słoniowej⁵⁷. Jeśli przyjąć funkcję zawieszek jako ozdób, sprawa ich szerokiego rozpowszechnienia jest łatwa do wytłumaczenia – powiązania 'handlowe' umożliwiały pojawianie się podobnych wyrobów na rozległym obszarze oraz podobnych wzorów wykonanych z innych materiałów. Jeśli jednak mowa o stosowaniu ich w zabiegach magicznych, to należałoby chyba przyjąć istnienie na szerokim obszarze podobnego świata wyobrażeń na temat złych mocy i sposobów zapobiegania ich działaniu, a na to nie mamy dowodów.

Wśród zawieszek zoomorficznych wybija się jeden typ – ptak z rozpostartymi skrzydłami. Po pierwsze, mamy tu do czynienia z innym ujęciem. O ile można powiedzieć, że pozostałe zwierzęta są portretowane 'z natury', to tu mamy do czynienia z frontalnym ujęciem, wyraźnie sztucznym, dekoracyjnym. Po drugie, częstotliwość występowania zawieszek w kształcie ptaków z rozpostartymi skrzydłami i w Tell Rad Shaqrah (Fig. 1. 5, 9-10) i w wielu innych miejscach Mezopotamii i Syrii, i to w różnych kontekstach, wykonanych z różnych materiałów, jest oczywiście frapująca. Sam motyw jest poza tym niezwykle popularny, zwłaszcza na południu Mezopotamii (gliptyka, reliefy, itp.) Trzeba tu oczywiście zauważyć, że typ ten jest tak licznie reprezentowany właśnie z tego powodu, że jest taki odmienny i łatwo go wydzielić, ale z drugiej strony już sam ten fakt stanowi o istnieniu pewnego 'typu' właśnie, i to na rozległym obszarze od Ebli i Mari na zachodzie po dorzecze Chaburu na północnym-wschodzie, czy Ur na południu. W Mari

wśród zawieszek i amuletów znalezionych w tzw. mieszkaniach kapłanów, zawieszki w formie ptaka z rozpostartymi skrzydłami wyraźnie (obok zawieszek 'twarzowych') przewyższają liczbą pozostałe znane najczęściej w jednym egzemplarzu⁵⁸. Podobnie jest np. w przypadku skarbu zawieszek i paciorków znalezionego w Abu Salabikh⁵⁹. Według Dunham zawieszki w kształcie ptaków z rozpostartymi skrzydłami z okresu wczesnodynastycznego III, mimo krańcowego uproszczenia w przedstawieniu głowy mogły mieć w zamyśle głowę lwa, a to z powodu ikonografii znanego z mitologii Mezopotamii Anzu, ptaka z głową lwa⁶⁰. Według niej zawieszki takie mogły być symbolem Enlila, bowiem Anzu jest symbolem tego bóstwa. Co więcej Anzu ma, jak się wydaje, znaczenie apotropaiczne, jest narzędziem w ręku Enlila do niszczenia zła – taką funkcję przypisuje Dunham zawieszkom z Raqa⁶¹.

Z powodu częstotliwości występowania, zasięgu i sposobu przedstawiania ptaków z rozpostartymi skrzydłami można wprawdzie przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że istniała jakaś rola magiczna wyobrażeń owych ptaków, ale łączenie takich zawieszek z ikonografią Anzu i jego rolą apotropaiczną jest już mniej pewne. Rodzi się bowiem pytanie, czy na całym obszarze występowania zawieszek można przypisać im ich pierwotne magiczne znaczenie. Mogło być też i tak, że na północy Mezopotamii był to już tylko motyw dekoracyjny, atrakcyjny w formie dla mieszkańców tego obszaru, ale pozbawiony swego bagażu znaczeń z południa Mezopotamii.

Zostawiając na boku kwestię interpretacji zawieszek jako symboli poszczególnych bóstw czy istot boskich bądź demonów trzeba zwrócić uwagę, że w niektórych przynajmniej zestawach paciorków i zawieszek widać 'reprezentację' trzech regionów świata: nieba (ptaki), ziemi (czworonogi), wody (ryby). Tu może się kryć źródło ich magicznej funkcji i jeden z powodów ich składania do grobów jako amulety. Trzeba jednak dla przeciwwagi dodać, że takie hipotetyczne zestawy są rzadkie, ponadto ziemia byłaby w nich najliczniej reprezentowana (sporo czworonogów, węże itd.).

⁵² Zob. L. WOOLLEY, *Ur Excavations, vol. IV: Early Periods*, Philadelphia 1955, p. 191, pl. 28 (U. 18499)

⁵³ P. BIELIŃSKI, *The First Campaign of Excavations on Tell Rad Shaqrah (Hasake Southern Dam Basin)*, PAM III (1991), Warsaw 1992, p. 83

⁵⁴ *Idem*, *Tell Rad Shaqrah 1993*, PAM V (1993), Warsaw 1994, p. 160, fig. 3, błędnie opisana, jako pochodząca z grobu.

⁵⁵ Zob. E.A. SPEISER, *Excavations at Tepe Gawra, vol. I*, Philadelphia 1935, pl. LIII b2 (z warstwy VI datowanej na okres wczesnodynastyczny III)

⁵⁶ R. KOLIŃSKI, D. ŁAWECKA, *op. cit.*, fig. 24:9, zob. też p. 212

⁵⁷ Zob. *En Syrie. Aux Origines de l'Écriture*, Bruxelles 1997, p. 255, no. 284. Zabytek datowany na okres wczesnodynastyczny III.

⁵⁸ Zob. A. PARROT, *op. cit.*, p. 127, fig. 10

⁵⁹ Zob. J.N. POSTGATE, P.R.S. MOORREY, *Excavations at Abu-Salabikh*, 1975, Iraq 38, 1976, pl. 26 b, c

⁶⁰ S. DUNHAM, *op. cit.*, p. 248-9

⁶¹ *Ibidem*, p. 249-251

S. Dunham opisując ozdoby z darów grobowych ze stanowiska Tell al-Raqa'i postawiła pytanie o ich funkcję symboliczno-magiczną i usiłowała na nie odpowiedzieć sięgając do tekstów magicznych i przedstawień związanych z magią z terenu Mezopotamii. Sięgnięcie do materiału porównawczego z innych stanowisk z tego samego rejonu, co Tell al-Raqa'i, zasiedlonych w podobnym okresie, pozwala na przetestowanie interpretacji zaproponowanej przez autorkę. Na podstawie zabytków

z Tell Rad Shaqrah można stwierdzić, że należy z dużą ostrożnością podchodzić do rekonstrukcji wierzeń mieszkańców północnej Mezopotamii drugiej połowy III tysiąclecia p.n.e., zaproponowanej przez S. Dunham. Nawet jeśli funkcja magiczna zawieszek (w tym zoomorficznych) wydaje się dość prawdopodobna, to łączenie ich z poszczególnymi bóstwami czy demonami jest już dużo bardziej ryzykowne.

Katalog zabytków:

1. (Fig. 1. 1) Wapienna (?) zawieszka w kształcie zwierzęcia (lew?), poziomo przewiercona, głowa w ujęciu od góry, oczy oddane za pomocą koncentrycznych nacięć tworzących obramowanie dla kolistego zagłębienia pośrodku, podobne nawiercenie na tułowiu, dł. 3,3 cm, gr. 0,7 cm, wys. 2,6 cm [RS⁹³-A4, nr 56-4], grób 9.

Analogie: Tell Bi'a – E. STROMMENDER, K. KOHLMAYER, *Die Schichten des 3. Jahrtausends v. Chr. im Zentralhügel E [Tell Bi'a/Tuttul-III]*, Saarbrücken 2000, p. 45, 47, fig. 53: 2 (zdjęcie), 65: 8 (rysunek). Zabytek pochodzi z inwentarza pomieszczenia 4 (faza 3) z tzw. Pfeilergebäude; ta faza budowli na podstawie odcisków pieczęci datowana jest na czasy akadyjskie. Amulet z muszli ślimaka, w formie spoczywającego lwa, oczy oddane za pomocą płaskich wierceń, dwa podobne na cieple, przewiercony pionowo – dł. 2,3 cm, wys. 1,9 cm, gr. 0,4 cm, 7.5 YR 8/2.

2. (Fig. 1. 2) Zawieszka z macicy perłowej w kształcie zwierzęcia (czworonóg), poziomo przewiercona, oczy podobnie jak w przypadku nr 1, nawiercenie na tułowiu zwierzęcia j.w., dł. 3,8 cm, gr. 0,2 cm, wys. 1,7 cm [RS⁹³-A4, nr 56-5], grób 9.

3. (Fig. 1. 3) Zawieszka z macicy perłowej w kształcie ryby, poziomo przewiercona w miejscu, gdzie powinno znajdować się oko, max. dł. 3,0 cm, max. szer. 1,2 cm, gr. 0,2 cm [RS⁹⁵-C, nr 194-5], grób 16.

Analogie: Tell al-Raqa'i – H.H. CURVERS, G.M. SCHWARTZ, *Excavations at Tell al-Raqa'i: A small Rural Site of Early Urban Northern Mesopotamia*, AJA 94, 1990, p. 13 ("fish" pendant, limestone), fig. 14 (48/90); S. DUNHAM, *Beads for Babies*, ZA 83, 1993, fig. 1 (B 75b), fig. 4 (B 42); Mari – A. PARROT, *Les Fouilles de Mari. Première campagne (hiver 1933-1934). Rapport préliminaire (second article)*, Syria 16, 1935, p. 127, fig. 10; Tell Chuera – A. MOORTGAT, U. MOORTGAT-CORRENS, *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Vorläufiger Bericht über die siebente Grabungskampagne 1974*, Berlin 1976, p. 61, fig. 24a (Einlage-Plättchen), p. 62; bardzo podobna 'ryba' pochodzi z Ur – zob. L. WOOLLEY, *Ur Excavations, vol. IV, Early Periods*, Philadelphia 1955, p. 191 (amulet, shell), pl. 28 (U. 18499).

4. (Fig. 1. 4) Zawieszka z macicy perłowej w kształcie baranka, poziomo przewiercona, oko oddane za pomocą kolistego zagłębienia, podobne zagłębienia na tułowiu, max. dł. 1,5 cm, max. szer. 2,2 cm, gr. 0,2 cm [RS⁹⁵-C, nr 194-6], grób 16.

Analogie: Tell Chuera – A. MOORTGAT, U. MOORTGAT-CORRENS, *op. cit.*, p. 61, fig. 24b, p. 62, n. 58 (Einlage-Plättchen, macica perłowa); Mari – A. PARROT, *op. cit.*, p. 127, fig. 10.

5. (Fig. 1. 5) Zawieszka z macicy perłowej w kształcie ptaka, fragmentarycznie zachowana (na rysunku połączono dwa fragmenty), poziomo przewiercona, nacięcia oddają schematycznie upierzenie, max. dł. 1,1 cm, max. szer. 1,8 cm, gr. 0,2 cm [RS⁹⁵-C, nr 194-7], grób 16.

Analogie: Tell Rad Shaqrah – zob. nr 9, 10; Tell Bi'a – E. STROMMENDER, K. KOHLMAYER, *Tell Bi'a – Tuttul-I. Die altorientalischen Bestattungen*, Saarbrücken 1998, pl. 125: 12 (macica perłowa); Habuba Kabira – *Archaeological Reports from the Tabqa Dam Project – Euphrates Valley, Syria*, D.N. Freedman ed. [AASOR 44], Cambridge Mass. 1979, p. 74-75, fig. 22; Tell Tawi – I. KAMPSCHULTE, W. ORTHMANN, *Gräber des 3. Jahrtausends v. Chr. im syrischen Euphrattal. 1. Ausgrabungen bei Tawi 1975 und 1978*, Bonn 1984, p. 74 (tekst), fig. 30a: 12; Tell al-Raqa'i –

G.M. SCHWARTZ, H.H. CURVERS, *Tell al-Raqai' 1989 and 1990*, AJA 96, 1992, p. 400, fig. 5 ("shell bird pendant from level 2 child burial 29/132-12"), S. DUNHAM, *op.cit.*, fig. 6 (29/132-12-B 44), 12 (29/132-21-B 45); Mari – A. PARROT, *op.cit.*, p. 127, fig. 10, *idem*, *Les temples d'Isharat et de Ninni-zaza*, Paris 1967, p. 278, fig. 297 (zdjęcie), p. 279, fig. 298 (rysunek) (M. 2747) (orzeł, muszla); Abu Salabikh – J.N. POSTGATE, P.R.S. MOORREY, *Excavations at Abu-Salabikh*, 1975, Iraq 38, 1976, pl. 26b, c (lapis lazuli – cztery egzemplarze); Ur – zob. L. WOOLEY, *op.cit.*, p. 187 ("amulet of glazed frit, the glaze perished"), pl. 28 (U. 17860); Tell Chuera – W. ORTHMANN et al., *Asugrabungen in Tell Chuera in Nordost-Syrien. I. Vorbericht über die Grabungskampagnen 1986 bis 1992* [Vorderasiatische Forschungen der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung, Bd. 2], Saarbrücken 1995, p. 40, 43, fig. 22, 61a (Steinbau 1, Verfall der Schicht 2).

6. (Fig.1. 6) Zawieszka z macicy perłowej w kształcie krowy (?), poziomo przewiercona, zagłębienia na tułowiu i jedno w miejscu oka, max. dł. 3,5 cm, max. szer. 2,0 cm, gr. 0,2 cm [RŠ'95-C, nr 197-7], grób 17.

7. (Fig.1. 7) Sześć paciorków, z niezidentyfikowanego materiału (fryta?), w kształcie żaby (?), max. dł. 0,7 cm, max. szer. 0,5 cm [RŠ'95-C, nr 197-8b], grób 17.

Analogie: zob. K. LIMPER, *Uruk. Perlen, Ketten, Anhänger. Grabungen 1912-1985* [AUWE 2], Mainz am Rhein 1988, p. 32-33 (przykłady z Ur, Tello, Nippur i Tell Chuera).

8. (Fig.1. 8) Zawieszka kamienna, czworonóg (?), z utraconą głową, z przewierconym pionowo otworem [RŠ'91-C, nr 56-c], grób 19⁶².

9. (Fig.1. 9) Zawieszka w kształcie ptaka (orła?) z rozpostartymi skrzydłami, z macicy perłowej, poziomo przewiercona, płytkie nacięcia oddają w sposób bardzo schematyczny upierzenie, wys. 2 cm, szer. 2,4 cm, gr. 0,3 cm [RŠ'94-C, 104, 105, 106-4], grób 20.

Analogie: zob. zawieszka nr 5.

10. (Fig.1. 10) Zawieszka w kształcie ptaka (orła?) z rozpostartymi skrzydłami, z macicy perłowej, opis j.w., wys. 1,4 cm, szer. 1,7 cm, gr. 0,1 cm [RŠ'94-C, 104, 105, 106-4], grób 20.

Analogie: zob. zawieszka nr 5.

11. (Fig.1. 11) Zawieszka z wapienia (?), w kształcie czworonoga, z punktowymi zagłębieniami na tułowiu, przewiercona wzdłuż pionowej osi, dł. 2,3 cm, wys. 2 cm, gr. 0,6 cm [Rä'94-C, 104, 105, 106-5], grób 20.

Analogie: Tell al-Raqai' – H.H. CURVERS, G.M. SCHWARTZ, *op.cit.*, p. 13, fig. 15 (48/90). Zob. też U. MOORT-GAT-CORRENS, *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Vorläufige Berichte über die neunte und zehnte Grabungskampagne 1982 und 1983*, Berlin 1988, p. 68-69, fig. 8.

12. (Fig.1. 12) Zawieszka z kamienia, w kształcie czworonoga, głowy brak, z koncentrycznymi zagłębieniami na tułowiu, przewiercona wzdłuż pionowej osi, dł. 2 cm, wys. 1,5 cm, gr. 0,6 cm [RŠ'94-C, 104, 105, 106-5], grób 20.

Analogie: zob. zawieszka nr 11.

13. (Fig.1. 13) Zawieszka z macicy perłowej, w kształcie czworonoga (baran?), poziomo przewiercona, z koncentrycznymi zagłębieniami na tułowiu i w miejscu oka, dł. 3 cm, wys. 2,2 cm, gr. 0,2 cm [RŠ'94-C, 104, 105, 106-7], grób 20.

14. (Fig.1. 14) Zawieszka z macicy perłowej, w kształcie czworonoga (baran?), opis j.w., dł. 2,3 cm, wys. 1,6 cm, gr. 0,2 cm [RŠ'94-C, 104, 105, 106-7], grób 20.

⁶² Są jeszcze fragmentarycznie zachowane inne zawieszki z fryty, ale ich kształt jest trudny do ustalenia: jedna może była antropomorficzna.

15. (Fig.1. 15) Zawieszka z macicy perłowej, w kształcie byka (?), poziomo przewiercona, oko oddane za pomocą koncentrycznych nacięcia tworzącego obramowanie dla kolistego zagłębienia pośrodku, podobne nawiercenie na tułowiu, max. dł. 3 cm, wys. 2,4 cm, gr. 0,2 cm [RŠ'95-C, nr 206-8], grób 21.

16. (Fig.1. 16) Trzy paciorki z fryty w kształcie ptaka (kaczka?), poziomo przewiercona, max. dł. 1,8 cm, max. wys. 1,6 cm [RŠ'95-C, nr 206-10b], grób 21.

Analogie: Tell Bi'a – E. STROMMENGER, K. KOHLMAYER, *Tell Bi'a – Tuttul-I. Die aliorientalischen Bestattungen, Saarbrücken 1998*, pl. 41:1.c (Perle, Kettenglieder, in Gestalt eines stilisierten Vogels) [z fryty]; pl. 145:11 (Anhänger in Gestalt einer Ente mit zurückgelegtem Kopf), 15 (Anhänger in Gestalt eines (Schwimm?)-Vogels) [oba z fryty]; Mari – A. PARROT, *op.cit.*, p. 127, fig. 10; Tell Brak – D. OATES, J. OATES, H. McDONALD, *Excavations at Tell Brak, vol. 2: Nagar in the Third Millenium*, London 2001, p. 560-561, fig. 472:13, 14 (z fryty, nr 13 może pochodzić z wczesnego II tysiąclecia).

Wykaz skrótów stosowanych w artykule:

AUWE Ausgrabungen in Uruk-Warka. Endberichte, Berlin
 RIA Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Berlin/New York 1932

DARIUSZ SZELAĞ (*IA UW*)

ZOOMORPHIC PENDANTS AND BEADS IN CHILD BURIALS FROM TELL RAD SHAQRAH (SYRIA)

SUMMARY

Tell Rad Shaqrah located in north-eastern Syria was excavated in 1991-1995 by an expedition from the Polish Centre of Mediterranean Archaeology, Warsaw University, directed by Dr Piotr Bieliński. The tell had been settled mainly in the second half of the third millennium BC. More than 30 burials were found in the excavation of third-millennium levels. Child burials were

the richest among these. The grave goods included zoomorphic pendants and beads, all of which demonstrated great variety of shape and material. The assemblage finds parallels among finds mainly from northern Syria and Mesopotamia, but also from southern Mesopotamia. The article presents the beads and pendants, and discusses their possible magic potential.